

VOOR VORST EN VADERLAND? DE HOUDING VAN DE BELGISCHE VRIJMETSSELARIJ TEGENOVER DE MONARCHIE

Michel Huysseune

1. Inleiding

De vrijmetselarij is een instelling met een eerbiedwaardig verleden. Reeds meer dan 250 jaar voeren vrijmetselaars in hun loges dezelfde rituelen op, gebruiken ze dezelfde symbolische taal. Deze elementen hebben de vrijmetselarij een sterke continuïteit gegeven. In Engeland, haar geboorteland, heeft de vrijmetselarij nauwelijks een geschiedenis gekend. Zoals bij haar ontstaan is ze er een *Establishment*-organisatie, non-confessioneel en a-politiek, sterk verknocht aan de bestaande instellingen en het koningshuis. In zoverre de Engelse vrijmetselarij een evolutie ondergaan heeft, is die verlopen naar een sterker aanleunen bij de twee traditionele pijlers van de Engelse natie, het vorstenhuis en de Anglicaanse kerk.

Toen de vrijmetselarij in de 18e eeuw over het Europese vasteland uitwaaide, betrachtten de absolute monarchen de maçonnieke structuren te domineren. Als reactie op de Franse Revolutie werd de vorstelijke controle vaak nog geaccentueerd. De resultaten van dit proces kunnen we in de meeste protestantse landen waarnemen. Zo is in Scandinavië tot vandaag de regerende monarch de traditionele grootmeester van de vrijmetselarij gebleven.

In België (zoals in de meeste katholieke landen) is dit proces anders verlopen. Weliswaar bleef de Belgische vrijmetselarij meestal gehecht aan de traditionele rituelen en symbolen. Dit ritualistisch traditionalisme werd echter verbonden met anticlericalisme en politiek liberalisme. De Belgische vrijmetselarij heeft in de 19e eeuw inderdaad een politiseringsproces doorgemaakt. In hoeverre vloeide die voort uit de maçonnieke symboliek en traditie zelf? Hoe veranderde hierdoor de verhouding met het vorstenhuis?

2. Vrijmetselarij, Ancien Régime en verlichting

Het karakteristieke traditionalisme van de vrijmetselarij verhult

enigszins het feit dat ze bij haar ontstaan een quasi-revolutionaire stap zette. Ze was immers de eerste organisatie die zich buiten het kader van de traditionele standensamenleving ontwikkelde. De vrijmetselarij verbrak expliciet het hiërarchische standenprincipe van het Ancien Régime. De principiële gelijkheid van de aangeslotenen is in de vrijmetselarij immers statutair gegeven, en wordt ook symbolisch aangeduid door de verplichte aanspreektitel van broeder(1). Bovendien was de vrijmetselarij in landen als Frankrijk de eerste organisatie die op een niet-officiële wijze ontstond en getolereerd werd.

De moderne vrijmetselarij heeft zich ontwikkeld in het post-revolutionaire Engeland van de eerste decennia van de achttiende eeuw. Ze profileerde zich duidelijk als een locus waar een door politieke en religieuze controverses verdeelde elite een nieuwe consensus kon vinden. Om dit doel te bereiken, werden politieke en religieuze debatten in de loges verboden. De vrijmetselarij stelde zich apolitiek en gezagsgetrouw op. De Constituties van Anderson, de grondwet van de vrijmetselarij, formuleren dit: «*A Mason is a peaceable subject to the Civil Powers, wherever he resides or works, and is never to be concern'd in Plots and Conspiracies against the Peace and Welfare of the Nation (...) so that if a Brother should be a Rebel against the State, he is not to be contenanc'd in his Rebellion*»(2). De nuance die ze eraan toevoegt, «*(...) however he may be pitied as an unhappy Man; and, if convicted of no other Crime (...) they cannot expel him from the Lodge*»(3), veranderde in de praktijk nauwelijks de gezagsgetrouwe praxis van de vrijmetselarij.

De gezagsgetrouwheid en het apolitisme van de vrijmetselarij vallen wellicht ook te verklaren door het feit dat in de 18e eeuw - zeker op het vasteland - het politieke als dusdanig nog een erg bescheiden rol speelde. Het potentieel-revolutionaire aspect van de vrijmetselarij, haar standenoverschrijdende structuur, werd nauwelijks als subversief aanzien. De egalitaire principes van de vrijmetselarij bleven immers een louter interne aangelegenheid zonder maatschappelijke implicaties.

Het apolitisme van de vrijmetselarij vult (op het Vasteland althans) de absolute monarchie aan. De broeders vertrouwen op de weldoende acties van de Verlichte Monarch, wensen door morele vervolmaking te propageren dit vorstelijk handelen te ondersteunen. De maçonnieke gelijkheid wordt dan de gelijkheid van de onderdanen, die zich onderwerpen aan de goedertierendheid van de Verlichte Monarch, de eerste dienaar van het volk. Door naar morele vervolmaking te streven, wil (in

dit ideaalmodel) de maçonnerie goede onderdanen voor de monarch kweken.

Door dit streven naar morele vervolmaking sluit de vrijmetselaar aan bij het verlichte ideaal van een «*honnête homme*», een burger die een deugzaam, werkdadig en conform leven leidt. De vrijmetselarij sluit uitstekend aan bij de main stream Verlichting, door bij te dragen tot de vorming van een non-confessionele en niet-standsgebonden elite. Subversievere en democratische tendenzen van de Verlichting daar tegen vonden in de vrijmetselarij slechts zelden een weerklank.

De universalistische en egalitaire doctrine van de vrijmetselarij kon uiteraard niet beletten dat het sociale, het probleem van de standen- en klasseonderscheiden(4), een belangrijke dynamiek binnen de vrijmetselarij uitoefende. De mogelijkheid met de groten der aarde op voet van gelijkheid te kunnen omgaan, moet hoe dan ook voor de lagere standen een van de belangrijkste aantrekkingspolen van de vrijmetselarij hebben gevormd. Ze verklaart de stelselmatige pogingen van die "lagere" standen (in een modernere terminologie de middenklassen) om tot de vrijmetselarij te treden. Het ambivalente en hoofdzakelijk symbolische karakter van de maçonnieke gelijkheid komt dan ook tot uiting in de reacties van de maçonnieke notabelen, die in hun werkplaatsen een sociale segregatie doorvoeren, die té plebeïsche loges niet erkennen, ofwel door middel van nieuwe hogere graden de elite van het plebs afschermen.

Dit sociale patroon overleeft de Franse Revolutie. Napoleon zal in belangrijke mate de vrijmetselarij kunnen aanwenden om zijn politiek te ondersteunen. Hij gebruikte met name de vrijmetselarij om in geannexeerde gebieden de notabelen onder pro-Franse invloed te brengen.

3. De Belgische vrijmetselarij

De Belgische vrijmetselarij wijkt niet van het hierboven geschetste patroon af. Ook hier verhult de egalitaire retoriek spanningen tussen standen en klassen. Maar de vrijmetselarij blijft apolitiek, hoofdzakelijk bekommerd om gezelligheid (naar Belgische traditie uitgebreid opgeleust met drank en spijzen).

Gezagsgetrouwheid kenmerkt ook de Belgische vrijmetselarij. Onder het Oostenrijkse bewind zingen de broeders de lof van de Habsburgers. Na de annexatie door Frankrijk wordt Napoleons *grandeur* het

object van maçonnieke hymnen. Enkele jaren later ontpoppen de Belgische broeders zich dan weer tot aanhangers van het vorstenhuis van Oranje. Leve de winnaar, lijkt het motto van de vrijmetselarij.

Toch houdt de houding van de Belgische vrijmetselaars niet enkel slaafse gehoorzaamheid in. Het retorische bewieroken van de machthebbers gaat immers steeds gepaard met een reële wil de eigen organisatorische onafhankelijkheid te verzekeren. Wanneer Jozef II in 1786 probeert de Belgische loges te hervormen, stuit hij op de weerstand van de Belgische vrijmetselaars. Ze protesteren tegen de genomen maatregelen, proberen de gevolgen ervan te ontduiken. Onder het Franse regime ondernemen de Belgische vrijmetselaars pogingen om een eigen regionale organisatie op te zetten, initiatief dat ze onder het Hollandse bewind opnieuw trachten te ontplooien. De nationale gave voor plantrekkerij tekent ook de vrijmetselarij.

De Belgische vrijmetselarij ontwikkelde stilaan een eigen identiteit. Gedurende het Napoleontische bewind was het een verzamelplaats geworden van notabelen (militairen, ambtenaren, rijke burgers, maar ook een deel van de aristocratie), die het nieuwe bewind eerder gunstig gezind waren. Zonder dat dit vooralsnog politieke implicaties had, hield het toch in dat de meest reactionaire (in het bijzonder streng katholieke) elementen zich van de vrijmetselarij afzijdig hielden. Dit aspect lijkt in sommige gevallen nog geaccentueerd tijdens het Hollandse regime. Sommige loges waren vluchthavens voor atheïsten en ex-revolutionairen, terwijl ook de talrijke Franse pro-revolutionaire ballingen er een plaats vonden.

4. De Belgische onafhankelijkheid en de ontwikkeling van een anticlericale vrijmetselarij

Het was vermoedelijk dit eerder liberaal profiel dat de vrijmetselarij in 1830 in moeilijkheden bracht. In de loges bestond duidelijk een tweestrijd tussen steun aan de Belgische onafhankelijkheidsbeweging en trouw aan het huis van Oranje, voor velen een garantie voor vreedzame economische ontwikkeling en een bescherming tegen overdreven clericale invloed. De Belgische vrijmetselarij verkeerde in 1830 dan ook in een crisissituatie, die de meeste werkplaatsen verlamde. Verscheidene werkplaatsen, vooral in Vlaanderen, waren openlijk orangistisch. Vooral *Septentrion* te Gent onderscheidde zich door zijn partijkleur. De werkplaats zou pas in 1883 zijn banden met de Nederlandse vrijmetselarij verbreken.

Toch is de Belgische vrijmetselarij snel terug geactiveerd. De wil van koning Leopold I -zelf in de vrijmetselarij geïnitieerd- lijkt hierbij te hebben meegespeeld. De ontwikkeling van vrijmetselaarswerkplaatsen leek hem een goede methode om in het bijzonder in het leger een net-werk van pro-Belgische (én koningsgezinde) officieren uit te bouwen. In 1883 wordt dan ook een nieuwe overkoepelende organisatie opgezet, het *Grootoosten van België*. Wellicht heeft de koning met de gedachte gespeeld om naar Angelsaksisch model een staats- en koningsgetrouwe vrijmetselarij te vormen, een *Establishment*-organisatie ver-knocht aan het koningshuis.

Maar de Belgische vrijmetselaars onderscheidden zich door hun wens hun onafhankelijkheid te bewaren. Het idee de koning tot grootmeester te benoemen, kon niet op ieders gunst rekenen. Zowel liberalen als orangisten stonden wellicht wantrouwig tegen een dergelijke bevoogding. Tenbslotte werd de functie aan een vertrouweling van de koning, baron de Stassart, toevertrouwd. Het dagelijks bestuur werd echter grotendeels uitgeoefend door de ex-orangist Théodore Verhaegen.

Verhaegen heeft duidelijk de vrijmetselarij gebruikt om anticlericale initiatieven (zoals de oprichting van de *Université Libre de Bruxelles*) te ondersteunen. Wellicht ondermeer daarom hebben de Belgische bisschoppen in 1837 het initiatief genomen om de vrijmetselarij te veroordelen. De veroordeling had tot gevolg dat de Belgische vrijmetselarij zich definitief in liberaal en anticlericaal vaarwater engageerde.

1837 betekent een cruciale breuk in de geschiedenis van de Belgische vrijmetselarij. Tot dan toe had ze ondanks alles zeer veel elementen behouden van haar Verlicht verleden. Ze was zonder onderscheid van stand notabelen (burgers, ambtenaren, officieren, aristocraten) blijven verenigen, in een structuur die geloofs- en gewetensvrijheid garandeerde, maar die zich tegelijkertijd principieel gezagsgetrouw opstelde. Nu werd de vrijmetselarij noodzakelijk politiek gekleurd. Ze verenigde de anticlericale burgerij, maar trok ook virulent-anticlericale activisten aan, die dankbaar van de omstandigheden gebruik maakten om een tribune voor hun ideeën te vinden(5).

De bisschoppelijke brief van 1837 verschafte aldus de voedingsbodem voor de politisering en de radicalisering van de vrijmetselarij. Dit proces had noodzakelijk een distanciëring vanwege het hof tot gevolg. Leopolds belangstelling voor de vrijmetselarij nam sterk af, de regering

-dan nog onder sterke vorstelijke voogdij- nam initiatieven om werkplaatsen verbonden aan legerenheden te verbieden. Het politieke engagement van de vrijmetselarij maakte de organisatie onbruikbaar voor de koninklijke politiek.

Nochtans week de vrijmetselarij niet af van haar gezagsgetrouwe patroon. De aanwezigheid van enkele republikeinen weerhield de vrijmetselarij -waarin hoge ambtenaren en officieren aanwezig bleven- er niet van regelmatig blijk te geven van koningsgezindheid. De begrafenis van Leopold I was bijvoorbeeld voor de vrijmetselaars een uitstekende aanleiding voor publieke initiatieven van de vrijmetselaars. Ze leken te willen bewijzen dat ze, ondanks hun politisering, niet in essentie veranderd waren.

Traditie en continuïteit blijven inderdaad functionering en ideeën-goed van de vrijmetselarij tekenen. De gehechtheid van de meeste broeders aan de traditionele rituelen en symbolen weerhoudt hen van een té radicale breuk met het verleden. Wel treedt er een verschuiving op in de interpretatie van de basisideeën van de vrijmetselarij. Het oorspronkelijke principe van religieuze tolerantie wordt geherinterpreteerd. Nu wordt de nadruk gelegd op het Vrij Onderzoek, het afwijzen van ieder religieus dogma.

Ook worden de maçonnieke principes gepolitiseerd. Het afwijzen van religieuze dogma's wordt vertaald in een actief anticlericaal engagement. De opdracht van de vrijmetselaar, het bouwen aan de Tempel van de Mensheid, wordt van het individuele naar het maatschappelijke terrein uitgebreid.

Maar deze transformaties veranderen niet essentieel de plaats van de maçonnerie in de samenleving. De vrijmetselaars aanzien zichzelf nog steeds als een morele en intellectuele elite, die echter nog meer dan vroeger de taak toebedeeld krijgt het volk op te voeden(6). Impliciet blijft een hiërarchisch gestructureerd maatschappijmodel het maçonnieke denken beheersen. Daarom stelt de vrijmetselarij ook de bestaande maatschappelijke structuren niet in vraag, blijven de vrijmetselaars in toepassing van de Constituties van Anderson vreedzame onderdanen.

De toenemende aanwezigheid van atheïstische, radicaal-liberale of zelfs socialistische elementen verandert nauwelijks de houding van de vrijmetselarij. De main stream vrijmetselaars onderscheiden zich nog steeds door hun patriottisme en koningsgezindheid. Ze zijn het evenbeeld van de liberale partij, sterk bekommerd om het behoud van de

nationale eenheid en onafhankelijkheid, voorstanders van de uitbouw van het leger en zeker het vorstelijk gezag (als symbool van de eenheid van de natie) niet vijandig gezind.

Wel leidt de aanwezigheid van een uiteenlopende waaier aan opinies binnen de vrijmetselarij tot een vermindering van haar publieke interventies. Traditionalistisch-elitaire standpunten worden door progressieve vrijmetselaars betwist. Maar pogingen om de vrijmetselarij radicalere standpunten te laten innemen, stranden op het traditionalisme van de organisatie.

De invoering van het algemeen meervoudig stemrecht (1893) luidt de zwanezang van de politieke inmenging van de vrijmetselarij in. Ze is verdeeld tussen de conservatieve tegenstanders van een uitbreiding van het stemrecht rond Frère-Orban en progressieve democraten. Het traditioneel elitaire standpunt haalt bakzeil, wanneer het Grootoosten een motie voor het algemeen stemrecht aanvaardt. Maar de motie zelf wordt door de socialistische algemene staking getrivialiseerd. Het tijdperk waarin een kleine, boven de massa's verheven elite exclusief het politieke toneel domineerde, wordt ermee afgesloten.

5. De twintigste eeuw

De vrijmetselarij heeft na die gebeurtenissen een langzaam depolitiseringsproces doorgemaakt. Dit was zowel het gevolg van haar verminderd politiek gewicht als van de onmogelijkheid de waaier aan politieke strekkingen binnen de vrijmetselarij tot een programma terug te brengen. enkel op levensbeschouwelijk terrein werden nog expliciete standpunten ingenomen.

Het meest expliciete apolitisme treffen we aan bij de door Engeland erkende Reguliere Grootloge. Het traditionele verbod op politieke debatten, afgeschaft in het Grootoosten, is er weer in voege gebracht. Deze apolitieke houding houdt echter een engagement in: de Reguliere Grootloge vereist van kandidaten dat ze geen acties steunen die de vrede en de orde van de maatschappij zouden kunnen verstoren(7). Het apolitisme verkrijgt dan, net zoals in Engeland, de betekenis van steun aan het traditionele gezag. Die wordt trouwens gesymboliseerd door de rituele heildronk aan de vorst(8).

De Reguliere Grootloge is binnen de Belgische vrijmetselarij weliswaar een buitenbeentje. De andere obediënties verwijten haar sectaire opstelling. Maar ook zij hebben zich in de praktijk gezagsgetrouw

opgesteld. De relaties tussen vorstenhuis en vrijmetselarij blijven zowel onder Leopold II als onder Albert I goed. Tijdens de Eerste Wereldoorlog onderscheidt de vrijmetselarij zich door haar patriotisme. Na 1918 voeren veel vrijmetselaars campagne tegen de Vlaamse eisen, die volgens hen de nationale eenheid ondermijnen. De meeste vrijmetselaars blijven de eenheid van de staat en het vorstelijk gezag koesteren.

Een distanciëring tussen de vrijmetselarij en het hof schijnt, als we Jo Gérard mogen geloven, pas onder Leopold III te zijn gegroeid. De streng-katholieke en autoritaire sympathieën van de vorst sloten niet aan bij de mainstream ideeën van de vrijmetselarij(9). In hoeverre dit de houding van de vrijmetselarij tijdens de koningskwestie heeft beïnvloed, is echter niet duidelijk.

Uiteindelijk blijkt de houding van de vrijmetselarij tegenover het vorstelijk gezag een verbazende continuïteit te vertonen. Dit vloeit voort uit de symbolische taak die de Orde zich oplegt. Ze wil de broeders én de bestaande maatschappij moreel vervolmaken. Daarbij gaat ze uit van het principe dat de bestaande samenleving natuurlijk is. Ze is voor wijzigingen vatbaar, mag echter niet worden ondermijnd.

In die optiek aanvaardt de vrijmetselarij de monarchie. Deze aanvaarding houdt echter geen slaafse onderwerping in. De vrijmetselarij meent een eigen taak te moeten vervullen als haar organisatorische onafhankelijkheid gewaarborgd is. De vrijmetselarij blijft dus trouw aan haar eigen traditie. Ze respecteert een *modus vivendi* met bestaande maatschappelijke structuren. Om haar droom van morele vervolmaking te kunnen verwezenlijken, behoudt ze echter haar eigen identiteit en onafhankelijkheid.

VOETNOTEN

(1) *Deze verplichting heeft nu iedere contestataire waarde verloren. In een samenleving waar standsonderscheiden, en dus ook aansprektitels, een essentieel element van de samenleving vormden, bezat die symbolische gelijkheid uiteraard een groter belang.*

(2) *geciteerd in M. Huysseune, Vrijmetselarij mythe en realiteit, p. 148*

(3) *Ibid.*

(4) *Beide onderscheiden lijken mee te spelen. Aristocraten zijn meestal bereid burgers toe te laten in hun werkplaatsen, maar enkel de meest welgestelde burgers worden effectief aanvaard. Minder welgestelde burgers en rijke meesters-ambachtslieden vinden hun plaats in*

andere, vaak niet erkende werkplaatsen. Arbeiders en boeren vinden we niet terug in de werkplaatsen.

(5) Dit aanwenden van de vrijmetselarij voor politieke doeleinden valt ook te verklaren door de quasi-afwezigheid van politieke partijen. De liberale partij zou trouwens uit deze gepolitiseerde vrijmetselarij ontstaan.

(6) Dit model verklaart de centrale rol die tot vandaag in de vrijmetselarij aan de onderwijsproblematiek wordt toebedeeld.

(7) P. Van Brabant, De vrijmetselaars, Antwerpen/Baarn, 1990, p. 32

(8) P. Van Brabant, o.c., pp. 32-33. De auteur stelt: «Deze toast hoeft niet gezien te worden als een politieke manifestatie, wel als een uiting van eerbied voor de wetten en van trouw aan de wettelijke overheid.»

(9) Over deze episode, zie Jo Gérard, La Franc-Maçonnerie en Belgique, Brussel, 1988, pp. 233-240